

**Мовні особливості староукраїнських маргіналій
(на матеріалі волинських стародруків)**

В статті аналізуються різномірні мовні особливості волинських стародруків, зокрема маргінальних текстів.

Ключові слова: пам'ятки української мови, стародруки, маргіналії, номінативна деривація, фонетичні, лексичні, граматичні одиниці .

**L.Pavlenko. Language properties of Old-Ukrainian Marginalities
(at the material of Volyn old-prints)**

All-level language properties of Volyn old-prints, marginal text are analysed in the article.

Key words: memories of the ukrainian language, old-prints, marginalities, nominative derivation, phonetic, lexical, grammatical units.

Дослідження пам'яток української мови і досі залишається одним із найбільш **актуальних завдань** сучасної діахронічної лінгвістики. Вивчення особливостей староукраїнських текстів є ключем до розуміння не тільки мовної ситуації, яка складалася протягом віків становлення й функціонування української мови, в тому числі й літературної, а й перспектив її розвитку, специфіки внутрішньомовних закономірностей та екстралінгвістичних факторів, що впливали на формування основних рис національної мови. Історичні мовознавчі студії дозволяють відповісти й на принципові питання співвідношення загальної й індивідуальної мовних картин світу, усвідомити антропоцентричну роль мови і загалом побачити людину в контексті світу, який її оточував у різні історичні епохи. Пам'ятки

писемності – „не лише основа дослідження історії мови, вони є важливими, а нерідко й єдиними джерелами вивчення історії, літератури, етнографії, науки та інших галузей духовної культури” [5: 420].

Цінним джерелом дослідження історії української мови є різностильові і різножанрові писемні пам'ятки. Волинські стародруки як важливий пласт нашої духовної культури досі не були об'єктом спеціальних лінгвістичних наукових студій, хоча досить докладно описані істориками й бібліографами

[Див.: 2]. Вони є невід'ємною складовою частиною інтелектуальних скарбів нашої Вітчизни. „Їх дослідження створює джерельну базу для вивчення і становлення книжкової традиції в Україні, функціонування середньовічної книги як особливого об'єкта культури, що активно впливав майже на всі її галузі” [2: 3].

В державних та громадських установах (музеях і архівах, товариствах, навчальних закладах Волині) знаходиться 193 стародруки. Хронологічні рамки цих зібрань станом на початок XXI століття визначаються від 1600 до 1825 року, тобто йдеться про книги, що видані до 1-ї чверті XIX ст., і які за однією з останніх бібліографічних класифікацій належать до стародруків [3: 8].

За тематикою стародруки Волині – це книги конфесійного характеру, що було характерним для друкованої продукції XVI – XVIII ст., і тому серед волинських пам'яток переважають євангелія, ірмології, служебники, Псалтирі, мінеї, апостоли, тріоді й т. д. Однак деякі книги кириличного друку, крім духовних та літургійних вправ, мали використовуватись як навчальні посібники в школах (Абетка, Псалтир, Часослов), як література для домашнього читання (Пролог, Мінеї, Псалтир), як юридичне джерело (Корчма).

Особливий інтерес викликають покрайні (порубіжні, маргінальні) записи, що містять цікавий джерелознавчий матеріал, введення якого в науковий обіг має сприяти більш поглибленому вивченню нашої історії та

культури, мовних особливостей і т. ін. Ці записи свідчать про певні моменти в історії культури друкованої книги та історії Волині загалом і про особливості регіональної палеографії, мови, історичної фонетики й граматики, номінативної деривації, ономастики, вони „дають можливість спостерігати рух стародруків у межах регіону, знати їх приналежність до тієї чи іншої релігійної установи, коливання вартості книги протягом тривалого часу” [4: 87]. Тематика покрайніх записів стосується передусім історії тієї чи іншої книги, вони могли містити уривки з молитов, відтворення історичних подій, записи вкладників, тлумачення певних фактів з історії християнських конфесій і навіть побутові тексти: наприклад, поряд із таким до певної міри стандартизованим записом вкладників книги під 1634 роком „**Во (и)мя о(т)ца и с(ы)на и с(вя)того д(у)ха. Се азъ рабъ божи(й) Григори(й) Сенькович з с(ы)номъ своїмъ Иваномъ Григориевичем(ъ) надаемо сию книгу глаголемую Апостоль до церкви Гноенской заложенной на (и)мя с(вя)того Василия Великого. Которую книгу надаемо за спасенне свое и за отпущение грехов**” (1634, 34 – 35) міститься виконана в 1854 році на полях Часослова 1642 року видання замітка: **”1854-го Года М:Май в 26-и день былъ морозъ такъ что все въ Огороди померзло. А особо Фасоль и Бидунъ Горохъ и прочіе вариво огородніе”** (1854, 45)¹.

Покрайні записи мають різну часову кваліфікацію: від найдавніших, датованих початком ХУІІ ст., до записів уже нашого часу – друга половина

---

¹ Ілюстративний матеріал подається за Каталогом видань кириличного друку в установах Волині (1600 – 1825). У дужках зазначено рік внесення порубіжного запису (а за відсутності датування – час, коли була надрукована пам’ятка) та сторінка цитованого джерела.

ХХ ст. Загалом мова маргіналій давніх волинських стародруків естароукраїнською із різним співвідношенням усталених книжних і народнорозмовних елементів. Зважаючи на функціональну специфіку аналізованих джерел, які належали до конфесійного стилю, автори порубіжних записів у доборі мовних елементів тяжіли до книжних форм, хоча народна стихія, втручаючись у мовне оформлення маргіналій, доволі

часто руйнувала їх традиційні особливості. Така тенденція загалом була досить типовою для пам'яток уже ХУІІ ст., що у свій час спостерігав П.Г.Житецький, зауважуючи: „Зберігалася [...] сама лише видимість церковнослов'янської мови, яка вважалася пишним одягом думки, завжди зверненої до матерій більш-менш поважних. Це був ветхий одяг старого батька на молодому організмі юнака-сина” [1: 45].

Покрайні записи виконані найчастіше старою книжною українською мовою з різними вкрапленнями чи народнорозмовної, чи старослов'янської лексики. Зрідка трапляються тексти російською, польською чи латинською мовами. Найчастіше вони виконані кирилицею або латинською азбукою, якою могли транскрибуватися й українські записи.

Мовний аналіз покрайніх записів волинських стародруків дозволяє визначити специфіку організації різнорівневих одиниць давньоукраїнської мови.

Фонетичні особливості аналізованих джерел характеризуються як збереженням старих звукових форм (або ж дотриманням традиційних орфографічних норм), так і проникненням живомовних рис.

Однією з головних рис вокалізму української мови, засвідчених у дослідженому матеріалі, є артикуляція [ʎ] як [i] на місці етимологічного [ʎ]. Свідченням цього є відповідне написання: **вилое** (1649, 47), **грихов** (1689, 61), **всиѡх** (1649, 47), **сія** (1698, 52).

Власне українськими фонетичними ознаками є сплутування в написанні **и, ѡ**: **надали, богоносныхъ** (1640, 38), опускання початкового **и**: **немаєт ѡйти** (1634, 35). Визначальними для мови маргіналій є перехід [e] в [o] у певних фонетичних умовах: **чотирдєсятъ** (1649, 47), повноголосся: **володимєрскогo** (1646, 43), асиміляція приголосних: **Брацкогo** (1639, 42), перехід [л] у [в]: **купивъ** (1689, 56), спрощення приголосних: **чє(с)ний** (1697, 66). Нерідко траплялося традиційне написання **ь, ѡ** без урахування звукової історії слова: **азь, равь** (1634, 34), **отець** (1698, 67).

Аналізовані джерела фіксують чітке розрізнення задньоязикового [г] та глоткового [ґ] звуків. Перший з них мав відповідне буквене позначення – **кґ** і вживався в запозичених словах: **кґвалтць** (1634, 35).

Виразними є українські морфологічні, зокрема парадигматичні особливості: **до Серкві** (1653, 33), **надаємо** (1634, 34), **земною** (1689, 56), **божого** (1698, 67). Минулий час дієслів вживається вже, як правило, без допоміжного дієслова: **надана** (1649, 47). Регіональні морфологічні особливості репрезентовані поодинокими фіксаціями, зокрема, виявлені південно-західні говіркові форми знахідного відмінка особових займенників вона і ти: **за нюю** (1714, 66), **прошү тя** (XVIII ст., 77) Почасти збережені й давні граматичні особливості: **сотворихом** (1634, 35), **надана бґысть** (1646, 43) **девятого надцать дня** (1634, 35), **по седьмой тысящи сто четыре десять осьмое** (1640, 38), **триста и осьмнадцать** (1640, 38) . Зрідка трапляється вживання архаїчних словозмінних форм: **сотворихом** (1634, 35).

Багатою є лексика маргіналій. Вона представлена питомими й запозиченими словами. Тут знаходимо ряд лексичних українізмів на означення осіб за різними характеристиками: **сыном** (1634, 34), **жонкою** (1701, 60), **родичов** (1640, 38), **циганка** (1640, 38), **мещанка** (1640, 38), предметів: **Knyska drukowana** (1633, 33), **пожиток** (1646, 44), номінації збірних понять: **громада** (1649, 47), **видло** (1705, 61), абстрактні назви: **неупокой** (1705, 61), **за панованія** (1735, 70), **жаль** (XVIII ст., 77), прикметники для називання різних ознак та властивостей : **власний** (1639, 42), **старовинной** (1646, 44), **пєвнүю** (1670, 51), **великии** (1705, 61), **күпүючим** (1689, 61), дієслова, що характеризують певні дії і процеси: **справили** (1701, 60), **үкра(с)ти** (1646, 44), **діялося** (1698, 67), **померли** (1705, 61).

Маргінальні записи містять як традиційну, книжну фразеологію: **Во имя отца и сына и святого дүха** (1634, 34), так і народні стійкі вислови: **үчинил кґвалт** (1634, 35).

Активно представлений в аналізованих матеріалах ономастичний матеріал. Вагому групу складають топонімічні назви: село Костюхновка Луцького uezда, село Кримне, село Шепель, Любомль, м.Устилуг, с.Згорани, с.Полапи, с. Печихвост, с. Городне.

Спеціального дослідження заслуговує й історична антропонімія, якою насичені маргіналії, – мовних одиниць цього типу більше 100. В записах згадуються і королівські особи, і гетьмани, і братчики Луцького Хрестовоздвиженського братства. Ось деякі з антропонімів, уживаних в маргіналіях волинських стародруків (у дужках подано рік, коли згадується та чи інша особа):

Мазена Іван – гетьман (1705 р.), *Антонеллі Н.* – секретар св. Конгрегації і Консистерії (1746 р.), *Бантиш-Каменський* – віце-президент біблійного товариства (1813 р.), *Бенедикт ХІУ* – папа Римський (1746 р.), *Бидашевський Іван* – священик Завидово-Топилищської парафії (1887 р.), *Білан Мартін* – обиватель боровицький, вкладник книги (1783 р.), *Бондар Войцех* – вкладник книги (1689 р.), *Дружка Станіслав* – каштелян Холмський, староста Тучанський (1689 р.), *Карл ХІІ* – король Швеції (1705 р.), *Кравцова Ірина* – луцька міщанка, вкладниця книги (1640 р.), *Лялькович* – священик любомльської церкви (1670 р.), *Параскевія* – вкладниця книги (1689 р.), *Потейчук Елеодор Дмитрович* та його дружина *Марія* – вкладники книги (1720 р.), *Севгринаривецький* – староста любомльський, підчаший коронний (1735 р.), *Сльозка Михайло* – львівський друкар і власник друкарні, вкладник книги (1639 р.), *Федір* – вкладник книги, його дружина *Пелагея*, їхній син *Козьма* (1701 р.), *Юхимчук* – обиватель печихвостський, вкладник книги, його дружина *Христина* (1740 р.) та ін.

Аналіз мовних особливостей порубіжних записів волинських стародруків дозволяє засвідчити процеси формування рис української народної мови, взаємодію традиційних, книжних елементів і народнорозмовних ознак, які навіть на тлі почасті збережених

церковнослов'янських конструкцій виявляли свою активність і тенденцію до активного закріплення в книжній мовній стихії.

ЛІТЕРАТУРА

1.Житецький П.Г.Нарис літературної історії української мови в ХУІІ ст.//Житецький П.Г.Вибрані праці:Філологія. – К.:Наук. думка, 1987.

2.Каталог видань кириличного друку в установах Волині (1600 – 1825). – Луцьк: Надстир'я, 2001.

3.Кондакова Т.Н., Ярунок Е.И. Специфика книговедческих исследований в главной библиотеке СССР при реализации закона об охране памятников истории культуры//Русско-немецкие связи в области книжного дела: Сборник научных трудов. – М., 1986.

4.Огнева О.Кириличні стародруки з зібрання Волинського краєзнавчого музею: репертуар та покрайні записи//Волинський музей. Історія і сучасність. Тези та матеріали І науково-практичної конференції. – Луцьк, 1998.

5.Українська мова : Енциклопедія. – К.: „Укр.енцикл.”, 2000.